

JURAJ ŠPITZER: SLOVENSKÝ ŽID ALEBO ŽIDOVSKÝ SLOVÁK (rozhľady)

ANTON BALÁŽ

Do názvu svojho príspevku som dal otázku, ktorá bola zároveň celoživotnou dilemou Juraja Špitзера. Riešil ju v jednotlivých obdobiach raz intenzívnejšie a mučivejšie, inokedy sa ju na freudovský spôsob snažil vytesniť zo svojho vedomia. Viac sa mu to darilo v čase, keď bol tiež presvedčený, že socializmus okrem iných spoločenských problémov vyrieši aj židovskú otázku a tým ju, v duchu marxizmu, formulovanú už leninským slovníkom, pošle na smetisko dejín. Keď pochopil, že aj tento projekt zlyhal – bolo to po roku 1968, keď sme sa začali často spolu stretávať – začal sa hlbšie zaoberať judaistikou a postupne si svoj postoj formuloval na mnoho spôsobov. V eseji *Skepsa a nádej* napísal: „*Veľmi citlivo som prežíval obidva póly tejto otázky, lebo sa mi v živote dostalo aj protislovenských aj protižidovských urážok. Upravil som si odpoveď voľne podľa Freuda: Kým som nebol nútený brať na vedomie narastanie antisemitských predsudkov, považoval som sa intelektuálne za Slováka (Freud za Nemca). Odvtedy uprednostňujem, aby ma nazývali židom*“ (Špitzer 1996, 41).

S touto i ďalšími úvahami sa verejnosť mala možnosť zoznámiť až po páde komunizmu v knižnom súbore *Svitá, až keď je celkom tma*. Vyšiel v roku 1996, rok po Špitzerovej smrti. V poslednom roku jeho života, na jar 1995, vyšli jeho spomienky na pobyt v nováckom pracovnom tábore pod názvom *Nechcel som byť žid*. Poznal som aj prvú verziu týchto spomienok, ktoré napísal na konci šesťdesiatych rokov, dal im názov *Archu zakryl oblak*. Ponúkol ich vydavateľstvu Epoque, ale po niekoľkých mesiacoch, na začiatku roku 1971, mu rukopis vrátili. Aj Epoque sa vrátila k predchádzajúcemu názvu Vydavateľstvo ÚV KSS Pravda, opäť sa obnovilo povinné lektorovanie rukopisov a oživila sa aj sieť informátorov o tom, čo je v nových rukopisoch i knižkách, ktoré vyšli pred začiatkom normalizácie, protisocialistické, protisovietske či nezlučiteľné s učením marxizmu-leninizmu. Čoskoro po Špitzerovi som pôsobenie tohto mechanizmu pocítil aj ja, keď v októbri 1971 po štyroch dňoch stiahli z trhu môj debut *Bohovia ročných období*. Dali ho zošrotovať a tiež som sa dostal na zoznam viac ako päťdesiatky autorov, ktorí mali zákaz publikovať. Bol na ňom aj Juraj Špitzer a i to nás v nasledujúcich rokoch zblížilo.

Svoje spomienky na novácky pracovný tábor pre slovenských židov mi dal po vrátení rukopisu prečítať aj preto, že sám som vyrástol v dohľade tohto tábora, ktorý vznikol v obci Laskár z bývalého opusteného muničného skladu. Od jari do jesene 1942 z nováckej železničnej stanice odchádzali transporty do nemeckých vyhladzovacích táborov. Po poslednom – jom kipurskom transporte sa podarilo premeniť deportačný tábor na pracovný a po jeho dobudovaní, na ktoré museli prispieť finančnými prostriedkami a prácou aj zaradení židia, tu stálo tridsať barakov. Až do vypuknutia SNP, presne do 28. augusta 1944, sa stali domovom pol druhej tisícky slovenských židov, aj keď všetci vedeli, že len dočasným. „*Žili a pracovali tu rodiny, dospievali tu chlapci a dievčatá, zomierali starci a rodili sa deti. Nováky neboli Osvienčim. Ale tu sa začínal*“ (Špitzer 1994, 118), napísal o tábore Špitzer v knižnom vydaní spomienok. Ja som potom tento tábor nazval táborem troch totalít: najskôr v ňom od marca 1942 do augusta 1944 internovali tých, ktorí mali nesprávnu rasu – teda židov, od apríla 1945 do konca roku 1946 tých, ktorí mali nesprávnu národnosť (boli to karpatskí Nemci), a od marca 1948 do polovice roku 1951 tých, ktorí mali nesprávny triedny pôvod – čiže stovky, neskôr až pol druhej tisícky politicky nespoľahlivých odporcov režimu, hospodárskych rozvratníkov a rôzne asociálne živly, medzi ktoré osvietený marxista, v tom čase povereník vnútra Daniel Okáli, zaradil aj vydrické prostitútky.

Vrátim sa ale k prvému čítaniu Špitzerových spomienok na novácky židovský tábor. Okrem zmienok o mojej rodnej Malej Lehote a Vtáčniku, kde sa formoval partizánsky oddiel bratov Hagarovcov, s ktorými tajná odbojová skupina v tábore čoskoro nadviazala spojenie, ma zaujali najmä dve mená: Jozef Weisser a Leopold Lahola, vtedy Leopold Friedmann. Weiser bol po zriadení pracovného tábora riaditeľom školy, ktorá tu tiež vznikla. Žil v tábore aj so svojou manželkou a v roku 1943 z tábora ušli do Budapešti. Po nemeckej okupácii Maďarska na jar 1944 sa im podarilo dostať do Košíc a nakoniec zachrániť pred deportáciou do Osvienčimu. Po vojne sa Weisser stal novinárom, potom spravodajcom *Pravdy* v Moskve, kde jeho žena počas stále výraznejšej vlny antisemitizmu, hoci pod zástavou sionizmu, spáchala samovraždu. Svoje články do *Pravdy* vtedy podpisoval vo fonetickej podobe ako Jozef Vajzer. Tiež nechcel byť žid, rovnako sa chcel asimilovať a nechcel poukazovať na svoje pôvodné „židovské“ priezvisko. Rovnako to po skončení druhej svetovej vojny urobilo aj veľa ďalších preživších slovenských židovských rodín. Ich deti, nazvané neskôr aj deťmi holokaustu, boli potom mojimi spolužiakmi na vysokej škole. Keď sa v roku 1965 stal Weisser mojim učiteľom na katedre žurnalistiky, písal si svoje priezvisko už v pôvodnej podobe. Keď ho na začiatku normalizácie nepreverili a vyhodili zo školy, začal som k nemu chodiť na Sibírsku ulicu, kde žil so svojou druhou ženou Emou Panovovou. Ťažko sa vyrovnával aj s tým, že jeho jediný syn po augustovej okupácii emigroval do Austrálie. Hoci nenapísal svoje spomienky na pobyt v nováckom tábore, dojatý k slzám mi rozprával, ako odchádzali do Poľska jeho žiaci spolu so svojimi rodičmi, často aj starými rodičmi a on pešo utekal za zakrytými nákladnými autami na novácku stanicu, aby sa so svojimi malými školákmi rozlúčil.

Laholove meno a aj jeho tvorba sa v čase, keď som prišiel študovať do Bratislavy, postupne vracali do slovenskej literatúry a dramatiky. Z rukopisu Špitzerových spomienok som sa o ňom dozvedel, že sa zoznámili v Bratislave v lete 1939, keď sa začínala uplatňovať protižidovská rasistická politika slovenského štátu a Špitzer, ktorý musel v Prahe po vzniku protektorátu prerušiť štúdium medicíny, pracoval ako nosič vriec vo veľkomlyne Schindler a Jedlín. Lahola po vylúčení zo štúdia na filozofickej fakulte prekladal z modernej hebrejskej poézie. Býval s matkou a starším bratom na Valonskej ulici, hral na mandolíne talianske, španielske, ale aj hebrejské piesne. A keď sa začala vojna proti Sovietskemu zväzu, Lahola ako vojak pracovnej služby napísal báseň o Moskve, o tom, že ju môžu rozváľať, ale nepadne. Báseň ilegálne kolovala medzi vojakmi pracovnej služby – mladými židmi a cigánmi, ktorým nemohol režim zveriť do rúk zbraň. Po začatí deportácií sa Lahola najskôr skrýval pred transportmi na východnom Slovensku, potom, keď poslali do nováckeho (vtedy ešte deportačného) tábora jeho matku a brata, dobrovoľne prišiel za nimi. Nedostal sa na deportačný zoznam, keďže nebol na oficiálnej táborovej listine, no chcel s nimi dobrovoľne odísť v rovnakom transporte. Napriek tomu, že Špitzer a ďalší priatelia ho presviedčali, že to nemá význam, že ich hneď rozdelia, že matke v ničom nepomôže a „šťastná alebo nešťastná náhoda spôsobila, že službu v garde vykonávali aj niektorí moji krajanovia z Krupiny. Požiadal som jedného z nich, aby Leopolda oddelil od transportu, keďže nie je v evidencii. Na druhý deň, keď transport odišiel, šiel som za Leopoldom. Oplúľ ma“ (Špitzer 1994, 226).

Napriek tomu to bol práve Juraj Špitzer, ktorý mal veľkú zásluhu na tom, že Lahola, po legálnom vystahovaní do Izraela v roku 1949 a neskôr po návrate do Európy, kde žil v Nemecku ako filmový režisér, mohol prísť na bratislavskú Kolibu nakrúcať svoj film *Sladký čas Kalimagdory*. A tento veľký slovenský dramatik, ktorý nechcel po svojej táborovej i povstaleckej skúsenosti zostať ani asimilovaným slovenským židom a volil vystahovanie, pri pracovnom návrate na Slovensko dostal srdcový infarkt a neprežil ho. Jeho osudom po vystahovaní do Izraela som sa zaoberal vo svojej knihe *Transporty nádeje*. Keď Lahola odchádzal z Izraela, svoju mandolínu či balalajku, na ktorej hrával aj v nováckom tábore, daroval básnikovi a bratislavskému rodákovi Tuviovi Rübnerovi. Keď sme Tuviu spolu s Milanom Richterom, prekladateľom a vydavateľom jeho poézie v slovenčine, navštívili v roku 1997 v kibuci Merchavia, zahral nám na Laholovej mandolíne niečo z jeho

hudobného repertoára. Ani Tuvia Rübner nechcel byť slovenským židom a dilemu „slovenský žid alebo židovský Slováč“ vyriešil ako prívrženec sionizmu v roku 1939 tak, že sa ešte legálne vysťahoval do svojej židovskej vlasti. Svoju poéziu, ktorá z neho urobila popredného izraelského básnika, písal potom výlučne v hebrejčine. Špitzerovo celé novinárske, beletristické a esejistické dielo vzniklo v slovenčine.

Už v citovanej eseji v knihe *Svitá, až keď je celkom tma* o tom napísal: „V slovenskom jazyku som sa naučil rozprávať a rozmyšľať, vyslovovať, čo si myslím a čo cítim, písať a čítať, vyznávať prvú lásku a hovoriť neslušné slová, v slovenskom jazyku som začal spoznávať kultúrne hodnoty slovenskej i svetovej tradície. V nijakom inom jazyku neviem rozmyšľať tak ako v slovenskom. Preto ma vždy prekvapovalo, keď som pri charakteristikách niektorých spisovateľov židovského pôvodu čítal, že vrástli do slovenskej literatúry. Nevedel som si predstaviť, ako môže niekto vrásť do slovenskej literatúry, keď jeho materinská reč je slovenská, v ktorej počúval rozprávky a učil sa piesne, keď jeho myšlienková a citová výchova mala slovenské zázemie“ (Špitzer 1996, 40). Popri reči a výchove to bola u neho aj bytostná zrastenosť so slovenským osudom. A našla aj mnohoraký výraz. Niektoré jeho zastavenia a zvraty som mal možnosť sledovať osobne, iné boli spojené aj s osudom mojej rodiny, najmä môjho strýka Štefana Boboka. Pre hlbšie pochopenie Špitzerovej dilemy si dovoľm uviesť aspoň stručne spojenie jeho osudu s osudom našej rodiny.

Predovšetkým, keď na Hornej Nitre už 28. augusta obsadili partizánske oddiely Prievidzu, ilegálna skupina v nováckom tábore odzbrojila strážny oddiel a vytvorila sa židovská partizánska jednotka pod Špitzerovým velením. Na prvých bojoch s oddielom nemeckých tankových brigádnikov Schill pri Baňovanoch sa ako zmobilizovaný povstalecký vojak zúčastnil aj môj otec Štefan Baláž. Nepripravení povstalci tu hneď utrpeli ťažkú porážku, v boji padli viacerí príslušníci židovského oddielu a aj otcovi spolubojovníci. Špitzerov oddiel sa potom presunul na povstalecké územie v okolí Banskej Bystrice a otec sa cez hory vrátil domov a po niekoľkých dňoch i do handlovských baní, ktoré sa po 20. septembri tiež dostali z povstaleckých do nemeckých rúk. Po rozpade jednotného povstaleckého frontu sa Špitzerova jednotka cez turčianske hory vrátila na Vtáčnik. Tu sa medzitým sformovala Hornonitrianska partizánska brigáda pod velením Františka Hagaru a Špitzer sa stal príslušníkom asi 50-členného oddielu Major. Tam sa stretol s mojím strýkom Štefanom Bobokom. Bolo to osudové bojové stretnutie a vzniklo z neho celoživotné priateľstvo.

Naozaj len veľmi stručne musím o strýkovi uviesť, že ako vojak základnej vojenskej služby v Hraniciach na Morave po vzniku protektorátu odišiel s plukovníkom Ludvíkom Svobodom do Poľska s cieľom dostať sa odtiaľ do Francúzska a vstúpiť tam do cudzineckej légie, čo sa mu – vynechám všetky podrobnosti – nakoniec podarilo. Nestihol toho v légii veľa, pretože sa začala okupácia Francúzska, strýkovi sa ale podarilo s anglickým expedičným zborom cez Dunkerque preplaviť do Anglicka, vstúpil potom do formujúcej sa československej jednotky, po výcviku sa dostal s jednotkou do Afriky, bojoval proti Rommelovmu Afrikakorpsu, pri El Alamein padol do zajatia, potom viac ako tri roky strávil ako vojnový zajatec v Nemecku, pri veľkom bombardovaní spojencami sa mu podarilo zo zajatia ujsť. Bolo to v lete 1944, a keď sa tajne vrátil domov, práve začalo povstanie. V partizánskom oddiele patrilo strýko k najskúsenejším bojovníkom, poverovali ho sabotážami na nemecké objekty a Špitzer sa s ním zúčastnil na podmiňovaní železničnej trate za dedinou Koš, po ktorom mal prejsť veľký nemecký transport so zbraňami. Neprešiel. Keď strýko spomínal na Špitzera ako bojového druha, s úsmevom vždy poznamenal, že Ďuro bol dosť nedisciplinovaný a horkokrvný partizán a tiež sa rád hocikedy a hocikomu vyhrážal s pištoľou v ruke. Tá pištoľ sa potom stala súčasťou Špitzerovej novely *Letná nedela*, ktorú napísal v roku 1973 a tiež som si ju mal možnosť v rukopise prečítať. Predtým, v roku 1963, Špitzer publikoval novelu *Patrím k vám*, ktorá je zväčša presnou rekonštrukciou partizánskych bojov na hornej Nitre – hoci jej akcent je na hľadaní podielu viny jej hrdinu, maliara Petra Gála, na odsúdení ich spolubojovníka Ernesta v stalinských procesoch. Za postavou maliara

sa dal ľahko identifikovať autor príbehu a ich na smrť odsúdený druh Ernest bol v skutočnosti prof. Ernest Otto, po vojne pracovník na Novomeského povereníctve školstva a osvetu, odsúdený v trockistickom procese najskôr na smrť, potom na doživotie, ktorý po prepustení z väzenia v roku 1962 spáchal samovraždu.

Po skončení vojny prišiel Špitzer do Bratislavy a stal sa redaktorom časopisu *Partizán*. Nepripojil sa k tým rovesníkom, ktorí sa rozhodli opustiť Slovensko, lebo sa nevedeli vyrovnat s tým, čo ich postihlo, a mali obavy, že sa čosi také môže zopakovať, poukazujúc na pogromy, ktoré sa vyskytli ešte aj po vojne. Špitzer bol svedkom rabovania bytov na Židovskej ulici a prepadnutia ľudovej židovskej kuchyne bývalými partizánmi. Stalo sa to práve počas partizánskeho zjazdu v Bratislave v auguste 1946, keď sa tu zišlo takmer 3000 bývalých partizánov, mnohí aj so svojimi bojovými zbraňami a v časopise *Partizán* vyšiel na ich privítanie Špitzerov vrelý článok. Po pogrome to bola jedna z jeho tráum, keďže na svoje partizánske účinkovanie bol celý život hrdý. Aj keď neprestal byť židom, chcel zostať aj Slovákom. V eseji o tom napísal: „*Spreneveril by som sa a odcudzil asi aj tým nežidom, s ktorými som mal rovnaký osud na frontoch a neskôr v horách, všetkým tým, ktorí padli, lebo patrím k nim a len náhody rozhodli, že som ostal nažive, že som postretal a našiel slovenských ľudí, ktorým vďačím, že tie náhody boli šťastné, a ktorí prispeli k previneniu, že som sa na zlosť animálnych antisemitov vrátil živý*“ (Špitzer 1996, 42).

Keď pred niekoľkými mesiacmi v knižnej edícii časopisu *Fragment* vyšlo nové vydanie jeho spomienok na novácky tábor *Nechcel som byť žid*, vydavateľ Oleg Pastier k nej ako *Apendix* pripojil rozhovory Juraja Špitza s Alexandrom Machom, ministrom vnútra vojnového slovenského štátu, ktorý bol aj za svoj podiel na tragédii slovenských židov odsúdený na 30 rokov väzenia. Keď ho v máji 1968 prepustili z leopoldovskej väznice, začal sa s ním Juraj Špitzer stretávať. Súčasťou ich rozhovorov boli otázky, ktoré mu Špitzer kladol práve v súvislosti s deportáciami, ktoré organizovalo a uskutočňovalo ministerstvo vnútra práve pod vedením Alexandra Macha. Nebudem reprodukovat ich obsah, aby som neskreslil ich zmysel, odkazujem na knihu, ktorá je ešte na knižnom trhu. Uvediem len, že Špitzer ich do vydania spomienok na novácky tábor v roku 1995 nezaradil – zrejme vnímal stále živé výčitky, ktoré mu jeho priatelia židia, ba i nežidia adresovali v tom zmysle, ako sa mohol stretávať a počúvať Machove argumenty, výhovorky, ba až neoverené historky (najmä list biskupa Vojtaššáka) o tom, že to bol predovšetkým nemecký tlak, ktorý ich prinútil k takému neľudskému riešeniu židovskej otázky na Slovensku. Niečo podobné som si pomyslel aj ja, keď mi v apríli 1969 Juraj Špitzer ako môj externý učiteľ na žurnalistike navrhol, aby som svoju diplomovú prácu napísal o novinárskej tvorbe Šaňa Macha. Naozaj som sa s ním potom zoznámil, aj tú diplomovku som napísal.

So Špitzerovou dilemou, vtedy ešte nesformulovanou, ale zato živo pociťovanou v prostredí slovenskej židovskej komunity, som sa prvýkrát stretol v roku 1968. Najskôr, keď na jar a v lete vyšli v *Kultúrnom živote* (a iste aj inde) články odborníkov i publicistov o protižidovských zákonoch a deportačnej praxi slovenského vojnového štátu, a potom po augustovej okupácii – vtedy sa traja moji židovskí spolužiaci zo žurnalistiky rozhodli emigrovať: chceli zostať židmi, ale už nie slovenskými. A v istej, menej dramatickej podobe sa to zopakovalo aj po novembri 1989 u detí tých mojich židovských spolužiakov, ktorí zostali na Slovensku. Riešili túto dilemu už nie útek, ale legálnym vystaňovaním sa do Izraela. Hoci vtedy ich nemotivovala predovšetkým obava z návratu antisemitizmu a rasovej ideológie na Slovensko. Dnes sme svedkami toho, že Slovensko zasa začína byť infikované týmito jedovatými bacilmi. Nechcel by som sa dožiť toho, aby nám opäť svitlo, až keď nás zahalí a navždy národne i ľudsky poznačí nová historická tma. Aj preto je také aktuálne čítať Špitzerove knihy. Jeho židovský osud odráža aj náš všeludský údel.

LITERATÚRA

Špitzer, Juraj. 1994. *Nechcel som byť žid*. Bratislava: Kalligram.

Špitzer, Juraj. 1996. *Svitá, až keď je celkom tma*. Bratislava: Kalligram.

KONTAKT

Anton Baláž

anton.balaz@centrum.sk